

ITTIFOQ VA TARAQQIYOT DAVRIDAGI TA'LIM ISLOHOTLARI

Asli Orunbayev

Buxoro davlat universiteti
asliorunbayeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tanzimat davrida jamiyatda bo'lgan ziyolilar tomonidan tashkil etilgan ittifoq va taraqqiyot a'zolari ta'lim darajasining o'sishini zamonaviy tsivilizatsiyaga erishish usuli deb bildilar va Usmonli davrida buzilgan ta'lim tizimi uchun ushbu sohada yaxshilanishlarni amalga oshirishga harakat qildilar qayta tiklanishi va isloh qilinishi.

Kalit So'zlar: Tanzimat, Usmonli, Ta'lim, Ta'lim Tizim, Isloh

KIRISH

Ta'lim asrlar davomida barcha jamiyatlarning eng muhim muammolaridan biri bo'lib kelgan. Davlatlarning mavjudligi ta'lim tufayli bardavom bo'ladi. Jamiyatda yashovchi shaxslarning madaniy-ma'rifiy saviyasining oshishi ham davlatlar taraqqiyotiga yo'l ochadi, ham xalqni tinch-totuv yashashlarini kafolatlaydi. Chunki tarbiyaning eng muhim faoliyatidan biri mafkuraviy jihatini topishdir. U davlatga kelgan har bir partiyaning muvaffaqiyati yoki ta'siri doimiy bo'lishini ta'minlashning bir usuli sifatida ta'lim oldi va u bu sohada aniq qoidalarni ishlab chiqdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Usmonlilar saltanatining so'nggi davrida Ittifoq va taraqqiyot qo'mitasini yagona partiyaga aylantirgan fikrni jamiyatning tuzilishi, yuritgan siyosati, saroyga ta'siri va asosan maorif siyosati sifatida batafsil bayon qilish mumkin. Ular ta'limdagi modernizatsiyaga asoslangan bo'lsa-da, innovatsion harakatlarni yerga tushmasdan oliy ta'lim muassasalaridan boshlashga urinishlar, o'qituvchi va kitoblarning yetishmasligi, o'quv materiallarining yetishmasligi va eng muhim omil sifatida madrasa mentalitetining davom etishi buning oldini oldi. Jamiyatdagi tarbiyaning asosiy vazifasi – madaniyat, qadriyat, mafkura, bilim va mahoratni yetkazish sifatida qisqacha ifodalanishi mumkin.

1924-yil 3-martdagi “Ta'limni birlashtirish to'g'risida”gi qonun bilan o'quvchilar va o'quvchilar qonuniy jihatdan tenglashtirildi. “Ta'limni birlashtirish to'g'risida”gi qonunning qabul qilinishi bilan dual ta'limga sabab bo'lgan lojalar, maqbaralar va zaviyalar

30-noyabrda yopildi. 1925-yil ta'lim va ta'lim birligiga erishildi. Usmonlilar davri ta'lim tizimi ko'zdan kechirilganda, birinchi navbatda madrasalarga duch kelamiz. Ammo madrasalar tashkil topgan paytdan to 1924-yilgacha yopilgan paytgacha o'zini rivojlantira olmadi. Bu shuni anglatadiki, ta'lim tor, yovuz doirada tark etdi. Dunyodagi zamonaviy ta'lim modellari va tushunchalaridan foydalana olmaydigan qoloq jamiyatni yaratdi. Tanzimatgacha bo'lgan ta'lim tizimining mazmuni diniy ta'lim tizimidir. Buning natijasida fan-texnika sohasida qoloq ta'lim muassasalarining shakllanishiga olib keldi.

Tanzimat davrigacha bo'lgan ta'lim tizimi, odatda, Usmonli davlati ta'limining umumiy xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Usmonli sultonlari ilm-fanni sevgan, olimlarni hurmat qilgan, ularni himoya qilgan, ta'lim-tarbiyaga ahamiyat bergan kishilar edi. Ayniqsa, Fotih davriga qadar Usmonli olimlari Damashq, Misr va Eron kabi davlatlarning madrasalarida tahsil olmoqchi bo'lgan bir paytda, Fotihning mamlakat chegaralarida qurdirgan madrasalari va yaratgan imkoniyatlar tufayli, talabalar tahsil oldi. Endi chet elga yuborilmaydi. Shunday qilib, falsafiy va ilmiy tafakkur tizimi Usmonlilar imperiyasida qisman bo'lsa-da hayotga kirdi.

Bularning barchasiga qaramay, Ibrohim Hakqiy kabi mutafakkirlar yoki olimlar paydo bo'lgan taqdirda ham, ularning ishlari ulamo tomonidan to'xtatildi. Bularning barchasidan tashqari, 18-asrdan boshlab harbiy-ijtimoiy regressiya boshlanishi bilan, maqsadi faqat ro'zg'or tebratish bo'lgan va unda diniy amaldor bo'lishni maqsad qilgan, davlatni o'ylamaydigan kishilar toifalari paydo bo'ldi muammolari yuzaga kela boshladi. Darsliklar arab tilida yozilgan bo'lsa-da, ma'ruzalar turkiy tilda qilingan. Kurslarda transplantatsiya fanlaridan tashqari, matematika kabi ba'zi aqliy fanlar ham o'qitildi. Fatih Mehmet davrigacha madrasalarda ham ijobiy, ham diniy ilmlar o'qitilgan bo'lsa-da, keyinchalik Usmonlilar saltanatining tanazzulga uchrashi bilan madrasalar faqat diniy ta'lim bergan odamlar yig'iladigan maskanga aylandi. Bu holat voqea-hodisalar haqida fikr bildirsa olmaydigan, fikr yurita olmaydigan, voqealarga turli nuqtai nazardan qaramaydigan, taraqqiyot va taraqqiyotdan bexabar avlodni shakllantirdi.

Bosmaxonaning 300 yil o'tib Usmonlilar imperiyasi chegaralarida qo'llanila boshlagani Yevropaning ta'lim sohasida tez rivojlanishiga, Usmonli imperiyasining esa ta'limda juda orqada qolishiga sabab bo'ldi. Bu davrda Usmonli imperiyasidagi maktablarda o'quvchilar yodlab o'qishni davom ettirdilar. Yevropa esa ilm-fan va aql-idrokni birinchi o'ringa qo'yib, eksperimental ta'lim tizimiga o'tdi. Yevropa davlatlari ilm-fan sohasida Usmonli imperiyasidan

ancha qoloq ahvolda bo'lsalar-da, ta'lim va shunga mos ravishda ilm-fan sohasida ancha yaxshi bo'lib qoldilar.

Tanzimat davridagi Turkiya ta'lim tizimi (1839-1876)

Tanzimat tartibga solish ma'nosini bildiradi. Abdulmejit (1839-1876) taxtga kelganida Reshit poshsho ta'sirida "Tanzimat fermanni"ni nashr ettirdi. Bugungi kunga qadar effektlar davom etgan va davom etmoqda. Davrning tarbiyaviy xususiyatlarini ko'rib chiqsak:

1. Ta'limni takomillashtirish davlatni ofatdan qutqarish yo'li sifatida qaraladi. boshlandi. Ta'lim siyosiy va ijtimoiy funksiyaga ega ekanligi tushunildi.

2. Ta'lim fan sifatida ko'rila boshlandi va ma'rifiy fanlar kitoblari yozila boshlandi.

3. Maktab va sinf muhitini tartibga solish, yangi dars materiallaridan foydalanish; umumiy va maxsus yangi o'qitish usullari sinab ko'rildi.

4. Istanbulda va ba'zi viloyatlarda rasmiy ta'lim sohasida katta harakatlar qilingan ko'plab maktablar tashkil etilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham faoliyat ko'rsatmoqda.

5. Madrasadan tashqari rasmiy ta'lim boshlang'ich, o'rta va oliy deb baholangan. Ba'zilari qog'ozda qolgan bo'lsa-da, keng qamrovli qoidalar tartibga solingan (1869 yildagi Maorif-i Umumiy qoidalar). Ta'lim boshqaruvida yangi tashkiliy tuzildi (Maorif-i Bosh vazirlik).

6. Rasmiy ta'limni yo'lga qo'yish va rivojlantirish harakatlari mantiqiy ketma-ketlikka rioya qilmadi, O'rta va oliy o'quv yurtlarida tartibga solish deyarli hech qanday aralashuvsiz amalga oshirildi.

7. Rasmiy ta'limda mantiqiy ketma-ketlikka amal qilmaydigan tashabbuslar asosan madrasalarga asoslangan. Madrasa va an'anaviy Sibyan maktablaridan boshqa yangi maktablar ochish maqsadida amalga oshirildi. Ammo madrasaning zehniyati ularga hali ololmagan ta'limini to'ldirishni osonlashtirdi.

8. Madrasalar tomonidan tashkil etilmagan ayrim kasb-hunar madrasalari ochilgan.

9. Ta'lim muassasalarida birlik bo'lmaganligi sababli, juda xilma-xil bilim, fikr, g'oya va dunyoqarashga ega odamlar ko'p yillar davomida "Madrasa", "Tanzimat maktablari", "harbiy maktablar", "ozchilik" va "chet el maktablari" kabi turli manbalardan o'qitilgan. Ushbu qarama-qarshiliklarning salbiy oqibatlari jamiyatda kuzatilgan.

10. Ta'lim sohasidagi innovatsiyalar bir nechta menejerlar, ziyolilar va o'qituvchilar tomonidan boshlangan.

11. Yevropada o'qigan Usmonli elchilari va ziyolilari Yevropadagi o'zgarishlarni jamiyat va ta'lim yangiliklarini targ'ib qilishda muhim hissa qo'shdilar.

12. Ta'limdagi yangiliklar deyarli har doim eski materiallar bilan yangi ish qilish shaklida sodir bo'lganligi sababli, madrasa yangi maktablarda qisman quyidagi yo'llar bilan o'z ta'sirini o'tkazadi bu tomonidan muhofaza qilingan: o'qituvchi, talabalar, dasturlari, usullari.

13. Hayotga yo'naltirilgan darslar ochilgan yangi maktablarning dasturlariga kiritildi.

14. Tanzimatning ildizi uchun ziyolilar va davlat xizmatchilarini tayyorlash zarur deb hisoblandi, shuning uchun fuqarolik maktablari va ofitserlarni tayyorlashga katta e'tibor berildi.

15. Madrasadan boshqa maktablar ham Usmonli deb atalgan turkchani ta'lim tili sifatida qabul qilgan. Maarif-i Umumiya farmoyishini (1869) asoslashda " ta'lim-tarbiyada taraqqiyotga erishish uchun millatni izlamoq, ta'lim tarbiyani o'z tilida olib bormoq lozim; ilm-fan va san'atda taraqqiyot yo'lini jamiyatga ko'rsatish qiyin chet tili bilan". Bu davrda o'qitishda tilning ahamiyati bilan bir qatorda uni ham soddalashtirish kerakligi tushunila boshlandi.

16. O'qituvchilarni tayyorlaydigan kasb-hunar maktablari birinchi marta ochildi.

17. Birinchi marta qizlar uchun umumta'lim maktablari ochildi.

18. Talabalar va o'qituvchilarning niqoblari va kiyimlari aniqlandi va tartibga keltirila boshlandi.

19. Xalq ta'limining ahamiyati yaxshiroq tushunilgan va bu sohada yaxshilanishlar kuzatilgan.

Tanzimat davrida 3 ta asosiy sabab bilan ta'lim sohasida innovatsion harakatlar boshlandi. Bular;

- Tarixiy rivojlanish jarayonida mamlakatda innovatsiyalar amalga oshirildi (1869 yil Maarif - I Umumiye Farmoni), chunki zarur ehtiyoj bor va jamoatchilikni tarbiyalash "Davlat va hukumatning" muhim vazifasi hisoblanadi;
- Bu Usmonli ma'muriyati va turklarga dushman sifatida qaragan Yevropa jamoatchiligi ustidan g'alaba qozonish umidida qilingan;
- Bu Yevropa davlatlarining bosimi tufayli qilingan.

Ushbu davrda ta'limdagi innovatsiyalarning asoslari

1839yilda Tanzimat Farmonida ta'lim haqida hech qanday so'z bo'lmasa-da, davlat rahbarlari tomonidan amalga oshirilgan

va amalga oshiriladigan o'zgarishlar doimiy, bilimdon, madaniy darajaga ega bo'lishi uchun bunga yuqori, savodli, ma'rifatli jamoat auditoriyasining mavjudligi bilan erishiladi, deb o'ylar edi.

Bunga rasmiy va norasmiy ta'lim muassasalari, ya'ni Yevropa standartlari bo'yicha ta'lim beradigan muassasalar yaratilishi tufayli erishildi. Sulton Abdulmachit bu holatni sezgan edi. Mamlakat taraqqiyoti, odamlar tinch muhitda yashaydilar, harbiy hududlardan tashqarida innovatsiyalarning doimiy qismini yaratish; johiliyatni yo'q qilish uchun odamlar va ilm-fanni xalq ta'limi berish uchun ko'proq va ko'proq o'rgatadigan maktablarga aylantiradilar. Farmon chiqardi. Farmonda barcha darajalarda barcha sohalarda tegishli ta'lim bera oladigan maktablarni yaratish va tarqatish, xalq ta'limi, dunyo uchun ham, din uchun ham qabul qilish har tomonlama ta'lim berishga qaratilgan. Bularning barchasi Tanzimat davrida ta'limda kiritilgan o'zgarishlarning sabablari va asoslarini belgilab berdi.

Tanzimat davrida o'rta ta'limdagi yangiliklar va o'zgarishlar

Tanzimat davrida madrasalardan tashqarida yangi o'rta maktab ochish maqsadga muvofiq deb topildi va buning uchun 1848-yilda saflar, 1845-yilda munitsipalitetlar va 1868-yilda sultonliklar ochildi. Rushtiyeler sibyan maktablarining yuqori pog'onasi deb hisoblansa-da, vaqt o'tishi bilan maqsadli darajada ta'lim bera olmaydigan bo'lib qoldi. O'quvchilarning o'qish muddati 4 yil bo'lib, sibyan maktablarini bitirib, sertifikat olgan har bir o'quvchi imtihonsiz qabul qilindi. Rushtiye tashkil etilishi bilan 1869-yilgi Maarif-i Umumiye Farmoyishi bilan mandatlangan.

1859-yilgacha ayol talabalar uchun rushtiye bo'lmaganligi sababli, bu faqat sibyan maktabi edi, moliyaviy ahvoli yaxshi oilalar qizlariga masjid darslarini olib o'qish uchun xususiy repetitorlarni yolladilar. 1859-yildan keyin birinchi qizlar maktabining ochilishi bilan qizlar ham o'rta maktab darajasida o'qishni boshladilar, garchi ayollarning o'qishi sust bo'lsa ham, savodli odamlar soni ko'paydi va ular Tanzimat bilan birgalikda davlat idoralarida davlat xizmatchilari sifatida ishlay boshladilar.

Idadilarga kelsak, ular harbiy tibbiyotga kirishni istagan talabalarning etishmayotgan bilimlarini to'ldirish uchun ochilgan harbiy maktablar va maktablardir. Talabalar o'quv yilining dastlabki uchta sinfini o'z mahallasida va oxirgi sinfini Istanbulda o'qidilar. keyinchalik rushtiye va idadiya birlashib, o'rta ta'limni tashkil etishdi va ta'lim muddati 7 yil deb qaror qilindi.

Idadiyelarda albatta, kitobet va mukammal turk, frantsuz, Qonunchilik-1 Osmaniye, mantiq, mebbade-i ilm-i, Servet-i milel,

geografiya, tarix va umumiy ilm-i mevalid, algebra, buxgalteriya va buxgalteriya protseduralari, geometriya va ilm-i mesaha, donolik, kimyo, rasm darslari berilar edi.

Sultonlar, boshqa tomondan, o'rta maktab darajasida ta'lim beradigan pullik o'rta ta'lim muassasalari. Istanbuldagi Fransiya davlatining iltimosi va yordami tufayli o'qish muddati 10 yil bo'lgan "Mekteb-I Sultoniy" ochildi.

Tanzimat davrida oliy ta'limdagi yangiliklar va o'zgarishlar

1863-yilda birinchi Darulfunun ochildi. Ushbu maktab Usmonli imperiyasi chegaralarida yashovchi yoki musulmon bo'lmagan har bir kishiga ta'lim berdi. Maktabning maqsadi davlat uchun zarur bo'lgan malakali kadrlar bilan ta'minlash, madrasalardan tashqarida diniy ta'limdan uzoq bo'lgan zamonaviy ta'lim berishdir. O'qish muddati uch yil bo'lishi rejalashtirilgan. Darulfunun 1873-yilda yopilgan, 1874-yilda yuridik maktab, muhandislik maktabi, adabiy maktab sifatida qayta ochildi, ammo 1881-yilda yana yopilgan.

Bu shuni ko'rsatdiki, darulfununni o'rnatishga urinishlar muvaffaqiyatli bo'lmadi. Darulfunun O'qituvchilarning foydalanmaslik sabablari uchun rejadan tashqari urinishlar, malakali o'quvchilar yetishmasligi, kitoblar yetishmasligi va o'qituvchi kabi sabablar kiradi. Ular Tanzimat davrida turk intellektual hayotining shakllanishi va tarqalishida muhim rol o'ynagan.

Tanzimat davrida kasb-hunar va texnik ta'limdagi yangiliklar va o'zgarishlar

- 1847-yilda qishloq xo'jalik ta'limoti nomli qishloq xo'jalik maktabi ochildi va 4 yildan keyin yopildi.
- 1857-yilda o'rmon maktabi;
- 1874-yilda konchilik muhandislarini tayyorlash uchun konchilik maktabi tashkil etildi;
- 1864-yilda Istanbulda Rimcha, Fransuzcha, Bulg'orcha o'rgatadigan til maktablari ochildi;
- Diyarbakir, Bursa, Edirne kabi markazlarda yetim bolalar uchun korreksion maktablar ochildi bo'lib, bu bolalar har kuni 2 soat o'qishdan so'ng bichish-tikish, etikdo'zlik, poligrafiya kabi amaliy kasblar bilan ta'minlangan;
- 1868-yilda Istanbulda yetim bolalar uchun 5 sinfli "sanoyi maktabi" ochildi. Temirchilik, quyuv, mashinasozlik, arxitektura, duradgorlik, bichish-tikish, etikdo'zlik kabi dasturda o'qitiladigan kurslardan iborat edi. 1-"shogirdlik" sinfini tugatganlar uchun, 2-3 va 4-sinfini tugatganlarga "journeyman" sertifikatlari, oxirgi sinfini tugatganlarga "mastership" sertifikatlari berildi.

O'quvchilarning savollariga albatta o'qituvchilar javob berar edilar. U ta'lim sohasida nafaqat ta'lim sohasida, balki g'oyalar sohasida ham yangicha qarashlar va amaliyotlar qo'llandi.

XULOSA

Usmoniylar imperiyasining so'nggi davrlarida faol ishtirok etgan "Ittifoq va taraqqiyot jamiyati" ning fikr tuzilmasining shakllanishi fikr tizimlari va ta'lim tizimlarining shakllanishi va amalga oshirilishi asosan birinchi o'ringa chiqqan g'oyalar yoki madaniy tendentsiyalarning yangi ta'lim modelini shakllantirishga asos bo'ldi.

Tanzimat davrida ayollar ta'limi bo'yicha ham qadamlar qo'yildi va bu keyingi o'zgarishlarning asosi bo'ldi. Yevropada o'qishdan uyga qaytgan ziyolilar G'arb ta'lim tizimini Usmonli imperiyasining ta'lim tizimiga yoyishga harakat qildilar, G'arbning ta'lim haqidagi tushunchalarini qurilish inshootlaridan tortib, ta'lim vositalariga qadar barcha sohalarda tarqatishga harakat qildilar. Tanzimatgacha bo'lgan davrda Usmonli davlatida ta'lim sifatining pasayishi Ittifoq va taraqqiyot jamiyati ziyolilarining e'tiborini tortdi va ular ushbu sohada yangiliklar qilish uchun faoliyatga o'tishni boshladilar. Qilingan yangiliklar keyingi davrlarda konstitutsiyaviy davr va respublika davri islohotlariga zamin yaratdi.

REFERENCES

1. AKYÜZ, Yahya; Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1993'e, 16. Basım, İstanbul 2010.
2. AKYÜZ, Yahya; Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848- 1940, 1. Basım, Ankara 1978.
3. AKYÜZ, Yahya; Tanzimat Döneminde Eğitim Öğretim Anlayış Uygulamalarında Görülen Yenilikler, Aralık 1989.
4. AKYÜZ, Yahya; Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine ilişkin Bir Layihası, İstanbul 1988.
5. BALTAÇI, Cahit; 15- 16 Asırlarda Osmanlı Medreseleri, 1. Basım, İstanbul 1980.
6. ORTAYLI, İlber; "Batılılaşma Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.1, İstanbul 1985.
7. TANÖR, Bülent; Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789- 1980), İstanbul 2000.

